

**НЕКАРАНАВАНЫЯ КАРАЛІ
ВЯЛІКАГА КНЯЗТВА ЛІТОВСКАГА**

(Радзівілы ў гісторыі Беларусі)

Бібліяграфічны спіс

Род Радзівілаў — адзін з найбольш славурых родаў еўрапейскай арыстакратыі, які бярэ пачатак у старажытнасці і да сённяшняга часу не спыніў свайго існавання. Прадстаўнікі гэтага роду здолелі пакінуць свой след не толькі ў гісторыі сваёй радзімы, але і ў сусветнай гісторыі. Ганна з роду Радзівілаў кіравала Мазовіяй, Барбара Радзівіл была каралевай Польшчы і вялікай князеўнай літоўскай. Сярод Радзівілаў былі буйныя кальвіністы (напрыклад, Мікалай Чорны, Януш, Багуслаў), але былі і заўзятая католікі. Адзін з Радзівілаў быў кіраўніком паўстання 1830 г. Рэчы Паспалітай супраць Расіі. Першы польскі Сейм пасля атрымання Польшчай незалежнасці адкрыў Фердынанд Радзівіл. Яго сын Януш быў міністрам замежных спраў Польшчы падчас першай сусветнай вайны. Сын Януша, князь Станіслаў, быў у сваяцтве з амерыканскім прэзідэнтам Джонам Кенэдзі (яны ажаніліся з сёстрамі — Жаклін і Лі Був'е). Зараз прадстаўнікі роду Радзівілаў жывуць у розных краінах свету, удалечыні ад сваёй гістарычнай радзімы — Беларусі.

Існуе некалькі розных версій паходжання роду. Аўтарам адной з іх з'яўляецца беларускі і польскі пісьменнік Уладзіслаў Сыракомля. Ён пісаў: "Радзівілы яшчэ ад язычніцкіх часоў былі вядомыя як слаўныя літоўскія мужы. Яны, праўда, не паходзілі ад Ліздзейкі, галоўнага жраца Літвы, і не ад яго ўзялі сваё прозвішча, як тое тлумачыць паданне — бышчам бы адзін з іх *радзіў* Гедыміну заснаваць Вільню. Гэтую легенду стварылі пазней езуіцкія панегірысты, *не радзячыся* з аўтэнтычнымі крыніцамі, што сведчаць: Радзівілы паходзілі ад нейкага Войшміда, а сваё прозвішча як чыстай крыві літвіны ўзялі без сумнення з літоўскай, а не польскай мовы. Аднак заўсёды на Літве гэта быў славуты род"^{*}. А вось версія паходжання Радзівілаў, якая належыць нашаму сучасніку, даследчыку літаратуры і гісторыі Беларусі А.Мальдзісу: "Імкнучыся яшчэ больш узвядзіць свой род, Радзівілы выводзілі яго ад старажытнай рымскай арыстакратыі. Пачынальнікам роду нібыта быў Дорспрунг, таварыш легендарнага Палямона, які з Рымскай імперыі дабраўся морам у Літву і заснаваў тут Рамнову (Новы Рым). Аднак у летапісных крыніцах імя Радзівіл (потым яго стала прозвішчам) упершыню сустракаецца толькі ў 1401 годзе"^{**}.

Заснавальнікам роду лічыцца Радзівіл Оскікавіч (?—1477), сын віленскага кашталяна Оскіка, маршалак надворны літоўскі з 1440 г., ваявода трокскі з 1466 г., кашталян віленскі з 1475 г. Ад яго трох сыноў род Радзівілаў падзяліўся на тры галіны. Старэйшая з іх —

* Сыракомля У. Вандроўкі па маіх былых ваколках. Мн., 1992. С. 67.

** Мальдзіс А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя. Мн., 1982. С. 106.

ганёндзка-мядзельская, якая мела ўладаўні на Падляшшы. У 1515 г. яна атрымала княжацкі тытул Рымскай імперыі, зацверджаны ў Вялікім княстве Літоўскім у 1518 г., а ў 1547 г. пашыраны на ўвесь род. Гэтая галіна роду Радзівілаў скончылася ў мужчынскім пакаленні ў 1546 г. Сярэдняя галіна — нясвіжска-алыцкая — распалася на тры лініі: нясвіжскую, клецкую і прускую. Дарэчы, прадстаўнікі апошніх дзвюх ліній — нашы сучаснікі. Малодшая галіна роду Радзівілаў — біржанска-дубінкаўская — валодала Слуцкім княствам і шэрагам маёнткаў. У 1669 г. яна скончылася ў мужчынскім пакаленні.

У XV—XVIII стст. Радзівілы займалі вышэйшыя дзяржаўныя, адміністрацыйныя і вайсковыя пасады ў княстве. Іх зямельныя ўладанні былі самымі вялікімі і складаліся з мноства гарадоў і мястэчак, сярод якіх можна назваць Геранёны, Нясвіж, Мір, Копысь, Койданава, Клецк, Лахву, Давыд-Гарадок, Любчу, Шчучын, а таксама шматлікія вёскі. Гадавы даход Радзівілаў быў вышэйшым за прыбыткі дзяржаўнай казны, што давала ім магчымасць здзяйсняць самастойную палітыку і ўплываць на дзяржаўныя справы. Яны маглі дазволіць сабе жыць у большай раскошы, чым нават кароль Рэчы Паспалітай, і не саромеліся іншы раз падкрэсліць сваю перавагу. У XVI—XVIII стст. Радзівілы мелі войска з шляхты і ваенна-служылых людзей, ім належалі шматлікія мануфактуры, дзе вырабляліся габелены, кераміка, шклянны посуд, люстры, мастацкія тканіны і знакамітыя ва ўсім свеце слуцкія паясы. Радзівілаўскія друкарні выдавалі кнігі па многіх галінах ведаў на беларускай, польскай, нямецкай, французскай мовах і на латыні. Ва ўсёй Еўропе былі вядомы іх тэатры, капэла і балет.

Хоць гісторыя Радзівілаў непарыўна звязана з Беларуссю, у нашай краіне не апублікавана ніводнай кнігі, якая была б поўнаасцю прысвечана гэтаму старадаўняму і славутаму роду. Асобныя главы з кніг, артыкулы з газет і часопісаў, звесткі, раскіданыя па кнігах самай рознай тэматыкі, — вось што мае "ў наяўнасці" чытач, які цікавіцца гісторыяй роду Радзівілаў. Ёсць і іншыя крыніцы — замежныя, але, на жаль, яны не перакладзены на беларускую ці рускую мовы і застаюцца невядомымі большай частцы чытачоў.

Mackiewicz S. Dom Radziwiłłow. — Warszawa: Czytelnik, 1990. — 254 s.: il., tabl.

Ва ўступе да выдання зазначана, што кніга гэтая была напісана ў 1962 годзе на хвалі ўзмацнення цікавасці да Радзівілаў з нагоды параднення прэзідэнта ЗША Джона Кенэдзі са Станіславам Радзівілам. У кнізе прасочваецца гісторыя роду Радзівілаў ад яго ўзнікнення да сённяшняга часу. Пры тым аўтар прытрымліваецца паланізатарскіх пазіцый: нават адна глава кнігі прысвечана разгляду пытання, чаму Радзівілы называлі сябе "літвінамі". Гісторыя славутага роду пададзена ў выданні ў храналагічнай паслядоўнасці, найбольш яркім прадстаўнікам прысвечаны асобныя главы. Сярод іх — Барбара, Мікалай Чорны, Мікалай Крыштоф Сіротка, Караль Станіслаў Пане Каханку, Антоній, Эліза, Марыя, пазашлюбны сын Лявона Радзівіла — Артур Бартэльс, Януш і іншыя. Да кнігі дадаецца табліца "Генеалогія Радзівілаў", якая дапамагае ўявіць магутнасць і значнасць роду. У выданне таксама ўключана "Бібліяграфія гісторыі роду Радзівілаў (выбраная)" і персанальны паказальнік. Кніга выдатна ілюстравана. З партрэтаў і фотаздымкаў паўстаюць вобразы прадстаўнікоў роду Радзівілаў, а таксама выявы іх былых уладанняў.

Nowakowski T. Die Radziwills: Die Geschichte einer großen europäischen Familie. — München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1975. — 387 s.

Кніга надрукавана на нямецкай мове, але яе аўтар — паляк, і гісторыя роду асвятляецца ў кнізе з паланізатарскіх пазіцый. Т.Навакоўскі сцвярджае, што хроніка гэтай княжацкай сям'і адлюстроўвае не толькі польскую, але і еўрапейскую гісторыю. Са старонак выдання перад чытачом паўстаюць прадстаўнікі вялікага роду ва ўсёй разнастайнасці сваіх характараў: дзяржаўныя дзеячы і вайскоўцы, асветнікі і цемрашалы, езуіты і ерэтыкі, містыкі і скептыкі, гулякі і змарнелыя аскеты, арыгіналы, бунтаўшчыкі, закаханыя летуценнікі, патрыёты і здраднікі, высакародныя жанчыны і сярдзітыя жонкі — кожны і кожная з іх — сапраўдны Радзівіл.

У кнігу ўключаны генеалагічныя табліцы, якія ілюструюць гісторыю Радзівілаў. Сярод іх — табліца, дзе паказана паходжанне роду і роднасныя сувязі паміж яго першымі прадстаўнікамі. Звесткі аб асобах, якія дадзены аўтарам кнігі ў табліцы, часам не супадаюць з агульнавядомымі. Наступныя табліцы прысвечаны "ерэтыкам" біржанска-дубінкаўскай лініі (гэтая лінія названа таксама кальвінісцкай); князям Нясвіжа, Алыка і Клецка (каталіцкая лінія); уладальнікам нясвіжска-алыцкага "маярату"; некаторым з Радзівілаў XIX і XX стагоддзя; уладальнікам клецкага "маярату". Да выдання складзены персанальны паказальнік.

Усвядоміць месца роду Радзівілаў у гісторыі Беларусі дапамогуць наступныя матэрыялы:

Радзівілы // Беларуская ССР: Карот. энцыкл. Мн., 1981. Т. 5. С. 504—505.

Рыбчонок С. Радзівиллы // Веч. Минск. 1992. 3 февр.

Ю.Ш. Радзівілы: Больш чым багатыя, больш чым магнаты, больш чым род // Наша Ніва. 1992. N 6. С. 2.

Жданович В. "Так кто же настоящий король?" // Дело (Восток+Запад). 1991. N 1. С. 53.

Мальдзіс А. Радзівілы // Мальдзіс А. Беларусь у люстэрку ме-муарнай літаратуры XVIII стагоддзя. Мн., 1982. С. 106—124.

Генеалогія роду Радзівілаў прыведзена ў наступным выданні:

Насевіч В.Л. Генеалагічныя табліцы старадаўніх княжацкіх і магнацкіх беларускіх родаў 12—18 стагоддзяў / Рэд. І.П.Хаўратовіч. — Мн.: БелЭн, 1993. — 49 с., [5] л. табл.

Гл. с. 26—31, табл. 5.

Кароткая даведка да табліцы "Радавод Радзівілаў (16—18 ст.)" дапамагае ўявіць памеры ўладанняў Радзівілаў ад узнікнення роду ў XV ст. да XVIII ст. Гэтым жа перыядам абмежавана і табліца. Аўтар у агульных рысах акрэслівае і гістарычныя падзеі, на якія паўплывалі Радзівілы ці ў якіх яны прымалі ўдзел, а таксама асэнсоўвае месца роду ў гісторыі Беларусі.

Malczewska M. Początki rodu Radziwiłłow. Przegląd i krytyka badań // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. 1971. Historia. Zeszyt N 11. Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. S. 5—22.

Аўтар — польская даследчыца — разглядае розныя канцэпцыі паходжання роду Радзівілаў, прыводзіць генеалагічную табліцу.

Як ужо адзначалася, на сённяшні дзень у нашай краіне не напісана ніводнага даследавання, дзе ва ўсёй паўнаце была б пададзена гісторыя Радзівілаў, але ёсць некалькі публікацый, прысвечаных асобным галінам роду. Напрыклад, з Радзівіламі нясвіжскай лініі знаёмяць наступныя выданні:

Сыракомля У. Нясвіж // Сыракомля У. Вандроўкі па маіх былых ваколіцах. Мн., 1992. С. 53—116.

Тое ж // Сыракомля У. Добрыя весці. Мн., 1993. С. 216—284.

Род Радзівілаў разглядаецца тут у дачыненні да гісторыі Нясвіжа. Аўтар падрабязна апісвае дзейнасць Мікалая Чорнага, Мікалая Крыштофа Сіроткі, Караля Станіслава, Францішкі Уршулі, Караля Станіслава II Пана Каханку па добраўпарадкаванні горада.

Пра нясвіжскіх Радзівілаў расказваецца ў матэрыялах:

Шышыгіна-Патоцкая К.Я. Скарбы Нясвіжа. — Мн.: Польша, 1993. — 192 с.: іл. — Бібліягр.: с. 190—191.

Шышыгіна К.Я. Паданні Нясвіжа. — Мн.: Польша, 1990. — 40 с.: іл.

Бурак О., Прилуцкий С. Радзивилловские мумии // Неман. 1971. N 7. С. 175—188.

Орешко В. Несвижские меценаты // Дело (Восток+Запад). 1992. N 2/3. С. 52—53, 62.

Прадстаўнікам роду Радзівілаў клецкай лініі прысвечаны наступны артыкул:

Канановіч У. Клецкія Радзівілы // Беларус. мінуўшчына. 1994. N 3. С. 10—14.

Гісторыя Клецка была цесна звязана з гісторыяй Радзівілаў. У 1579 г. Мікалай Крыштоф, Альбрэхт і Станіслаў Радзівілы, каб не дапусціць раздразнення і пераходу сваіх уладанняў у чужыя рукі, падпісалі паміж сабой пагадненне, якое фактычна паклала пачатак тром розным ардынацыям для трох галін роду Радзівілаў. Ардынацыямі (ад лацінскага "ordo" — парадак) называліся феадальныя ўладанні, якія навечна заставаліся за мужчынамі роду з парадкам атрымання ў спадчыну паводле прынцыпу першароднасці. Паводле гэтага пагаднення Мікалай Крыштоф узначаліў Нясвіжскую ардынацыю, Станіслаў — Алыцкую, а Альбрэхт — Клецкую. У артыкуле прасочваецца дзейнасць клецкіх ардынатаў з роду Радзівілаў: Альбрэхта, Яна Альбрэхта, Міхала Караля, Станіслава Казіміра, Дамініка, Яна Мікалая, Марціна, Мікалая Юзафа, Людвіка, Лявона, Антонія Хенрыка, Вільгельма, Юрыя (Ежы), Антонія Альбрэхта, Лявона.

Самай папулярнай легендай, якую расказваюць гасцям старажытнага Нясвіжа, з'яўляецца паданне пра велізарныя скарбы князёў Радзівілаў. Гэта была родавая скарбніца, якая збіралася ў Нясвіжскім замку і папаўнялася на працягу многіх стагоддзяў. Уладальнікі не мелі права нічога з яе ні прадаць, ні аддаць у пасаг. Нават у грозныя гады ваенных напэсцяў і нягод каштоўнасці павінны былі захоўвацца ў адным з тайнікоў, пра які ведаў толькі сам князь і яго давераны слуга. Сярод каштоўнасцей называлі залатыя аліткі, калекцыі зброі, карцін, кніг і дакументаў, брыльянтаў і самыя славутыя радзівілаўскія скарбы — 12 статуяў апосталаў у рост чалавека з серабра і золата, упрыгожаныя каштоўнымі камянямі. Многія экзатычныя рэчы з гэтай калекцыі выклікалі захапленне ў тых, каму пашанцавала іх бачыць. Рабаўнікі не аднойчы спрабавалі ўкрасці скульптуры

апосталаў. Гэта стала прычынай таго, што сапраўдныя статуі былі схаваны, а ў Блакітнай зале замка стаялі па-майстэрску зробленыя копіі з воску, упрыгожаныя фальшывымі каштоўнымі камянямі.

Асаблівай славай нясвіжскія скарбы карысталіся пры Каралі Станіславе II Панае Каханку. Да таго часу багацці роду сталі настолькі фантастычнымі і незлічонымі, што Панае Каханку не саромеўся гаварыць на гэты конт: "Кароль сабе каралём у Кракаве, а я ў Нясвіжы". Але родавых скарбаў ён ніколі не марнаваў, бо, паводле ягоных слоў, каштоўнасці належаць усяму княжацкаму роду, а ён толькі вартаўнік для іх. Аднак менавіта Панае Каханку парушыў адно з правілаў свайго роду, якое цягнулася яшчэ ад пачынальнага нясвіжскай дынастыі — не вывозіць з замка нічога з фамільных каштоўнасцей. Кароль Радзівіл не толькі вывозіў, але і закладваў, і ў карты прайграваў, і не абы-што, а саміх "12 апосталаў" (праўда, заўсёды выкупляў назад). Пасля смерці Панае Каханку ўся яго агромністая спадчына перайшла да яго пляменніка Дамініка Радзівіла. Гэты апошні князь нясвіжскай лініі Радзівілаў быў на службе ў рускага імператара, але ў 1812 г., падчас вайны з французамі, перайшоў да Напалеона. Калі напалеонаўская армія вымушана была адступаць, Дамінік з часткай людзей заехаў у замак толькі на некалькі гадзін. Ён хапеў дамовіцца аб тайніку для скарбніцы, сакрэт якога ведалі толькі сам князь і яго аканом. Дамінік быў вымушаны ўцякаць у бок Вільні. Свае багацці, акрамя скарбніцы, ён распарадзіўся грузіць на фурманкі і пасылаць яму наўздагон. Але аканом не паспеў выканаць загад свайго гаспадара. Яго павесілі ў двары замка, а неўзабаве другі знаўца тайны скарба, сам князь, быў смяротна паранены і памёр. З таго часу рабіліся шматлікія спробы знайсці скарбніцу, але поспеху яны не мелі.

Гісторыя знікнення каштоўнасцей роду Радзівілаў падрабязна апісана ў публікацыях:

Ненадавец А. Таямніца радзівілаўскіх скарбаў // Палымя. 1992. N 9. С. 164—173.

Ненадавец А. Скарбы Радзівілаў: хто іх знойдзе? // Культура. 1993. 24 жн. (N 33). С. 4, 13.

Ненадавец А. Таямніца залатых апосталаў // Культура. 1993. 22 сак. (N 11). С. 4—5.

Рыбчонак С. Дванаццаць апосталаў // Наша Ніва. 1994. N 7. С. 12.

Варановіч У. Дзе ж скарб? // Чырв. змена. 1992. 24—30 жн. (N 35). С. 8—9.

Пра сабраныя Радзівіламі егіпецкія старажытнасці апавядае артыкул:

Сниткувене А.П. Очерки по истории собирания египетских древностей в Литве // Вестн. древ. истории. 1988. N 3. С. 75—93.

Сярод каштоўнасцей, сабраных у Нясвіжскім замку, значнае месца належыць бібліятэцы і архіву. Дакладная дата з'яўлення радзівілаўскай бібліятэкі невядома. Яе стварэнне звязваецца некаторымі даследчыкамі (напрыклад, Ф.Радзішэўскім) з кардыналам Юрыем Радзівілам (?—1600). У 1551 г. кароль польскі і вялікі князь літоўскі Жыгімонт II Аўгуст даў Радзівілам прывілей на захаванне ў Нясвіжы аднаго экзэмпляра актаў Вялікага княства Літоўскага з 1389 г.; такім чынам, разам з бібліятэкай быў сабраны і вялікі архіў — копія дзяржаўнага архіва. Калі па заказе князя Мікалая Крыштофа Сіроткі замест драўлянага замка ў Нясвіжы будаваўся мураваны, адна з шасці парадных залаў была названа Бібліятэчнай. Бібліятэка папаўнялася выданнямі і рукапісамі, прывезенымі з Еўропы, а таксама рукапісамі

гаспадароў замка. Вельмі клапацілася пра бібліятэку жонка віленскага ваяводы і гетмана Вялікага княства Літоўскага Міхала Казіміра Рыбанькі — Францішка Уршуля. Пры ёй у 1749 г. для бібліятэкі і архіва быў пабудаваны новы павільён. Паводле звестак, сабраных польскім даследчыкам Ф. Радзішэўскім, у 1750 г. нясвіжская бібліятэка Радзівілаў налічвала 14 000 тамоў, а ў 1770 г. — 20 000. Сярод іх большасць выданняў складалі кнігі XVIII ст., але ў фондзе бібліятэкі меліся і вельмі старыя і рэдкія выданні. Новы перыяд у гісторыі радзівілаўскай бібліятэкі пачаўся, калі яна паступіла ў якасці асобнага збору ў бібліятэку Акадэміі навук у Пецябург.

Пра нясвіжскую бібліятэку і архіў князеў Радзівілаў расказваюць публікацыі:

Николаев Н.В. Несвижская библиотека князей Радзивиллов // Книга в России XVIII—середины XIX в. Л., 1989. С. 140—147.

Шышыгіна-Патоцкая К.Я. Бібліятэчныя і архіўныя скарбы // Шышыгіна-Патоцкая К.Я. Скарбы Нясвіжа. Мн., 1993. С. 122—125.

Леонтьева Т.Е. Документальные материалы фонда князей Радзивиллов как исторический источник // Вопросы архивоведения и источниковедения в БССР: Материалы науч. конф. архивистов и историков, посвящ. 50-летию арх. стр-ва в СССР. Мн., 1971. С. 306—319.

Прадмет даследавання артыкула — фамільны фонд князеў Радзівілаў. Аўтар адзначае: "В этом уникальном по научной ценности фонде более 25 тыс. единиц хранения за XVI—XX вв., содержащих как личные (биографические) документы, так и документы, образовавшиеся в результате общественной, служебной и научной деятельности представителей рода Радзивиллов, а также многочисленные имущественно-хозяйственные и бытовые материалы" (с. 306). Асноўную частку фонда складаюць дакументы Нясвіжскага архіва князеў Радзівілаў. "В Несвижском архиве концентрировались документы всех представителей рода Радзивиллов — жалованные грамоты русских царей и привилегии польских королей Радзивиллам на имения и разные льготы, статуты и привилегии княжеских городов, переписка служебного, военного и личного характера, биографические документы (родословные книги, генеалогические таблицы, брачные контракты), а также имущественно-хозяйственные и финансовые документы как Главного управления имениями, так и самих имений и фальварков" (с. 307). Зараз дакументы роду Радзівілаў захоўваюцца ў ЦДГА Беларусі, у цэнтральных дзяржаўных гістарычных архівах у Кіеве, Вільнюсе, у Галоўным архіве старажытных актаў у Варшаве.

Яніцкая М. Матэрыяльная і духоўная культура Міншчыны (XII—XVIII стст.) // Беларус. гіст. часоп. 1993. N 4. С. 16—23.

З артыкула чытач даведаецца, які ўплыў быў зроблены Радзівіламі на развіццё матэрыяльнай і духоўнай культуры Слуцка, Нясвіжа, іншых гарадоў Міншчыны. У канцы XVIII ст. на тэрыторыі Міншчыны існавала 91 прадпрыемства мануфактурнага тыпу. Самымі буйнымі і абсталяванымі сучаснай на той час тэхнікай з'яўляліся радзівілаўскія Урэцкі і Налібоцкая шклянныя мануфактуры, Слуцкая мануфактура шаўковых паясоў, Нясвіжская суконная фабрыка, Сержанская фаянавая мануфактура. Гісторыя іх стварэння і дзейнасць разглядаюцца ў артыкуле.

Яніцкая М. Радзівілы і іх карэліцкія габелены // Голас Радзімы. 1993. 30 верас. (N 39). С. 5, 8.

У артыкуле даецца цікавае апісанне сядзіб Радзівілаў у Карэлічах і гістарычныя звесткі пра іх. У XVIII ст. Радзівілы пачалі засноўваць уласныя мануфактуры і майстэрні ў розных гарадах і мястэчках Беларусі. Гэтую справу пачала Ганна Радзівіл (1676—1746), жонка Караля Станіслава, якая паходзіла з княжацкага роду Сангушкаў. Яна заснавала шклянныя мануфактуры ў вёсках Налібокi і Урэчча, шліфавальні каштоўных камянеў у в. Бялая і напаякаштоўных камянеў у в. Янкавічы, ткацкія мануфактуры ў вёсках Бялая, Паланая і інш. Радзівілам належалі таксама ткацкія мануфактуры ў Альбе каля Нясвіжа, Міры і Карэлічах. Заснавальнікам іх стаў сын Ганны і Караля Станіслава — гетман Міхал Казімір Рыбанька. Па загаду князя Міхала Казіміра група прыдворных мастакоў працавала над выкананнем "Гісторыі Нашага Дому [г. зн. роду Радзівілаў] на шпалеры пад алей", гэта значыць рыхтавала карціны і карданы, па якіх майстры выткуць шпалеры ў габеленавай тэхніцы, што дае ўражанне алейнага жывапісу. Габелены прызначаліся для Нясвіжскага замка. На сённяшні дзень з дзесяці створаных тады радзівілаўскіх габеленаў захавалася толькі пяць, у стварэнні якіх прымала ўдзел Карэліцкая майстэрня. Гэтыя габелены падрабязна апісаны ў артыкуле.

Некалькі гадоў таму ў Дзяржаўным мастацкім музеі Беларусі адбылася выстава, падрыхтаваная супрацоўнікамі Кракаўскага музея. Экспанаты выставы — творы ткацкіх мануфактур Беларусі XVIII ст.: габелены, вырабленыя ў Карэліцкай мануфактуры Радзівілаў і на Слонімскай фабрыцы Агінькі; слуцкія і гродзенскія паясы. Пра выставу расказвае наступны артыкул:

Друкарава С., Багадзяж М. Куды зніклі габелены князя Радзівіла // Чырв. змена. 1991. 28 студз.—3 лют. (N 5). С. 6.

У гісторыі сярэднявечнай Смаргоні ёсць цікавая старонка, якая непасрэдна звязана з імем Радзівілаў. Калісьці гэты горад быў славыты сваёй "мядзведжай акадэміяй", заснавальнікам якой лічыцца Міхал Казімір Радзівіл Рыбанька. Гэты князь вельмі любіў самыя розныя забавы, і адзіўляў сваіх гасцей дрэсіраванымі мядзведзямі. Потым школы дрэсіроўкі з'явіліся і ў іншых месцах Смаргоншчыны. Мядзведзяў вучылі хадзіць на задніх лапах, перакочваць круглыя прадметы. У праграму ўваходзіла таксама навучанне фокусам, скокам. Большая частка "атрымаўшых адукацыю" звяроў трапляла да цыганоў, якія сяліліся непдалёк ад Навагрудка. Дзякуючы ім мядзведзі "гастралявалі" на кірмашах Польшчы, Расіі, Прусіі, Баварыі, у Эльзасе.

Маліноўскі М. Цыганская акадэмія ў... Смаргоні? // Культура. 1992. Чэрв. (N 23). С. 3.

Шестаў Ю. Медвежья академия // Экол. вестн. 1993. Май (N 21).

Мікалай Радзівіл Руды (1512—1584)

Ад свайго бацькі Юрыя, за шматлікія перамогі ў бітвах прызванага "Victor" ("Пераможца"), пераняў Мікалай Руды сапраўдны ваенны геній, што і засведчыў не раз у цяжкіх выпрабаваннях XVI стагоддзя. У дваццацідвухгадовым узросце ён разам з бацькам прымаў удзел у вайне з Масковіяй пад Старадубам (1534—1535). Славу таленавітага вайскоўца пацвердзіў Мікалай Руды і ў 1564 г. падчас бітвы на р.Була войскаў Вялікага княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы. Пасля смерці Мікалая Чорнага ў 1565 г. Радзівіл Руды становіцца віленскім ваяводам і вялікім канцлерам літоўскім. Пры Стэфане Баторыі Міка-

лаю Рудому даручаюць абарону і арганізацыю войска ў Вялікім княстве. Пасля пераможнай полацкай кампаніі Мікалай Руды адказваў за ваенную бяспеку ўсяго Вялікага княства. Аднак за вайсковымі справамі князь не забываў пра ўмацаванне дзяржаўнага заканадаўства. У якасці вялікага канцлера ён рупіцца ўсталяваць у Літоўскім статусе дэмакратычныя юрыдычныя нормы: роўнасць веравызнанняў, суверэнітэт дзяржавы. У палітыцы стрыечныя браты Мікалай Чорны і Мікалай Руды імкнуліся ўмацаваць незалежнасць Вялікага княства Літоўскага ад Польшчы, умацніць пазіцыю сваёй дзяржавы ў Еўропе.

Ліпень Л. Арол наш чорны, княжа Радзівіл... // *Наша слова*. 1993. 21 ліп. (N 29). С. 4, 6.

Купава М. Перамога далёкая, слаўная // *Культура*. 1994. 26 студз. (N 4). С. 3.

Мікалай Радзівіл Чорны (1515—1565)

Мікалай Радзівіл Чорны займаў у Вялікім княстве Літоўскім пасады ваяводы віленскага і канцлера вялікага літоўскага — вышэйшыя пасады пасля вялікага князя. Ён меў выдатны дыпламатычны талент, быў славыты сваёй вучонасцю, значна ўплываў на каралеўскі двор. У 1547 г. як пасланец караля Жыгімонта II Аўгуста да імператара Караля V Мікалай Радзівіл Чорны атрымаў ад апошняга тытул князя для сябе і сваіх нашчадкаў. Ён марыў выйсці з-пад улады польскай кароны і стаць самому незалежным каралём у Вялікім княстве Літоўскім. Каб здзейсніць гэтую мару, Мікалай Чорны выкарыстаў новую плынь у рэлігіі — пратэстантызм. У 1554 г. ён сам прыняў вучэнне Кальвіна, якое стаў пашыраць усімі магчымымі сродкамі. У Брэсце Мікалай Чорны згуртаваў магутныя разумовыя сілы з пратэстантаў для рэдагавання перакладу Бібліі. На яго сродкі былі збудаваны друкарні ў Брэсце, Нясвіжы і іншых гарадах Вялікага княства Літоўскага, узведзены першы кальвінскі збор на Беларусі — у берасцейскім замку. У 1547 г. Мікалай Радзівіл Чорны спрыяе развіццю інтрыгі са шлюбам Жыгімонта II Аўгуста і сваёй стрыечнай сястры Барбары Радзівіл. Парадненне Радзівілаў з польскім каралём садзейнічала таму, што ўплыў гэтага роду на палітычнае і сацыяльна-эканамічнае жыццё Вялікага княства Літоўскага яшчэ больш умацніўся. Пасля смерці Мікалая Радзівіла Чорнага справа, якой ён прысвяціў сваё жыццё, была спынена: разбураны кальвінскія зборы, спалена Біблія, выдадзеная на яго грошы.

Ліпень Л. Магутны рыцар нашай незалежнасці // *Наша слова*. 1993. 30 чэрв. (N 26). С. 4, 6.

Іванова Л. Мікалай Радзівіл Чорны: Некаранаваны кароль // *Культура*. 1992. 5 кастр. (N 38). С. 4—5.

Багадзяж М. Атлант кальвінізму // *Чырв. змена*. 1992. 6—12 крас. (N 15). С. 6.

Лаўроўская І. Тыцыян маляваў Радзівіла // *Спадчына* 1993. N 2. С. 82—84.

Рубашэўскі Ю. І ўсё ж першая кніжка была выдадзена ў Берасці // *Звезда*. 1994. 20 жн.

Барбара Радзівіл (1520, па інш. звестках 1522—1551)

"Трыумфальная сваёй прыгажосцю і каханнем", — так ахарактарызаваў Барбару Радзівіл вядомы польскі даследчык, аўтар вялікай манаграфіі, прысвечанай гэтай жанчыне, Збігнеў Куховіч.

Барбара не была гераічнай жанчынай, не паспела яна адчуць сябе і сапраўднай каралевай, але каханне, якое выклікала яна ў сэрцы польскага караля Жыгімонта II Аўгуста, называлі "каханнем стагоддзя".

У 1537 г. Барбару выдалі замуж за трокскага ваяводу Станіслава Гашгольда, які праз пяць гадоў памёр. Неўзабаве яна сустрэлася з Жыгімонтам II Аўгустам і зрабілася спачатку яго каханкай, а потым і законнай жонкай. Грамадскасцю Польшчы гэты саюз быў прыняты адмоўна, і шлюб доўгі час не прызнаваўся законным. Але ў рэшце рэшт Жыгімонт і Радзівілы дамагліся свайго, і ў снежні 1550 г. сейм прызнаў каралеву Барбару і каранаваў яе ў Кракаўскім саборы. Аднак жыццё Барбары заставалася менш чым паўгода, 8 мая 1551 г. яна заўчасна памерла. Жыццё і смерць Барбары парадзіла шматлікія легенды. Напэўна, самая вядомая з іх — легенда аб Чорнай даме, што нібыта жыве ў Нясвіжскім замку...

Kuchowicz Zb. *Barbara Radziwiłłówna*. — Lodz, 1976. — 420 s.

Bogucka M. *Barbara Radziwiłłówna // Życiorysy historyczne, literackie i legendarne*. Warszawa, 1980. S. 67—88.

Шышыгіна-Патоцкая К.Я. Чорная дама Нясвіжскага замка. — Мн.: Польшча, 1992. — 36 с.: іл. — Бібліягр.: с. 35.

Pułaski Fr. *Nieznane listy Barbary Radziwiłłówny do Mikolaja Radziwiłła Rudego i do Zygmunta Augusta*. — Warszawa, 1906. — 9 s.

Масляніцына І., Багадзяж М. Каралева Барбара // *Работніца і сялянка*. 1993. N 1. С. 16.

Масляніцына І., Багадзяж М. Каралева // *Чырв. змена*. 1992. 4—10 мая (N 19). С. 6.

Масляніцына І. Чорная дама Нясвіжа // *Беларусь*. 1990. N 12. С. 18.

Мікалай Крыштоф Радзівіл Сіротка (1549—1616)

Мікалай Крыштоф нарадзіўся ў Нясвіжы, у драўляным родавым замку князёў Радзівілаў. Імя Мікалай атрымаў па сямейнай традыцыі — у ёй існаваў звычай менавіта так называць першынца. Мянущы ж абавязаны ён польскаму каралю Жыгімонта II Аўгусту. Падчас чарговага гасцявання ў замку манарх пачуў дзіцячы плач, які даносіўся з адной са святліц. Зазірнуў туды і убачыў усімі пакінутага хлопчыка ў люльцы. Паклікаўшы служанку, Жыгімонт загадаў неадкладна супакоіць "сіротку". Гэта выпадковае слова так назаўжды і прыстала да Мікалая Крыштофа на ўсё жыццё.

У 60-я гады XVI ст. пачынаецца дзяржаўная і палітычная дзейнасць Мікалая Крыштофа Сіроткі, ён атрымлівае пасаду надворнага маршалка літоўскага. У 1567 г. публічна выракаецца веры бацькі — кальвінізму і прымае каталіцтва. Калі польскім каралём зрабіўся Стэфан Баторый, Сіротка прымае ўдзел у ваенных кампаніях Рэчы Паспалітай. У 1579 г. у бітве пад Полацкам ён быў моцна паранены ў галаву і часова пакінуў службу. Папраўляючы здароўе, Мікалай Крыштоф лячыўся на курортах Германіі і Італіі. У той час у яго з'яўляецца думка зрабіць паломніцтва ў Іерусалім. Падарожжа гэта пачалося 16 верасня 1583 г. Італія, Палесціна, Сірыя, Ліван, Егіпет — такім быў шлях князя. У дарозе ён веў дзённік, у якім занатоўваў свае ўражанні. 7 ліпеня 1584 г. Мікалай Крыштоф Сіротка вярнуўся ў Нясвіж. Яго прыезд паклаў пачатак новай эпохі ў гісторыі горада. Замест драўлянага быў пабудаваны мураваны Нясвіжскі замак, былі ўзведзены бернардынскі, дамініканскі і езуіцкі манастыры з касцёламі.

Для праектавання і кіраўніцтва будаўнічымі работамі Сіротка запрашае ў горад з Італіі славуэтага архітэктара Яна Марыю Бернардоні. У Нясвіжы пад уплывам Сіроткі адбыліся не толькі вонкавыя, але і ўнутраныя змены: горад атрымаў магдэбургскае права, гараджане сталі карыстацца шэрагам ільгот. Разам з тым пачынаецца моцнае наступленне на кальвінізм. Маёмасць кальвіністаў перадаецца каталіцкаму духавенству; кнігі, надрукаваныя пры Мікалаі Чорным, паляць на вуліцах горада.

У 1601 г. на польскай мове выйшла з друку кніга "Падарожжа да Святой Зямлі, Сірыі і Егіпта", якая з'явілася ў выніку апрацоўкі Мікалаем Крыштофам свайго дзённіка. У наступным гэтая кніга карысталася вялікім попытам на працягу некалькіх стагоддзяў. Яна вытрымала 19 перавыданняў на польскай, нямецкай, лацінскай і рускай мовах.

Сіротку належыць і яшчэ адна ідэя, якая зрабіла моцны ўплыў на далейшае рэлігійнае жыццё ў Беларусі, — аб'яднання праваслаўнай і каталіцкай цэркваў у Рэчы Паспалітай і ўтварэння уніяцкай царквы.

Радзівіл М.К. Пэрэгрынацыя, або Паломніцтва Ясна Асветленага Князя Ягамосці Мікалая Крыштофа Радзівіла ў Святую Зямлю / Пер. С.Шупа // Кніга жыццй і хаджэнняў. Мн., 1994. С. 165—447.

Радзівіль Н.Х. Путешествіе ко святымъ мѣстамъ и въ Египетъ Князя Николая Христофора Радзиви́ла. — СПб., 1787. — VII, 432, [13] с.

Н.М. Mikolaj Krysztof Radziwill Sierotka i jego przyjecie katolicyzmu w R. 1567 •Przyczynek do dziejow Reformacyi w Polsce. — Warszawa, 1911. — 12 s.

Грицкевич В.П. В стране пирамид // Грицкевич В.П. Путешествия наших земляков. Мн., 1968. С. 9—35.

Багадзяж М. Нясвіжскі пілігрым // Маладосць. 1992. № 5. С. 121—124.

Грыцкевіч В. Першы візіт у Афрыку // Голас Радзімы. 1994. 27 студз. (№ 4). С. 4.

Багадзяж М. Сіротка // Чырв. змена. 1994. 25 студз.

Пра сына Крыштофа Мікалая Перуна — *Януша Радзівіла (1579—1620)*, а таксама пра дзвюх яго жонак — Соф'ю Алелькавіч і Соф'ю Брандэнбургскую — расказвае артыкул:

Кароткі У. Дзве Соф'і і Януш... // Маладосць. 1990. № 7. С. 155—158.

Януш Радзівіл (1612—1655)

Януш Радзівіл — гетман Вялікага княства Літоўскага, князь на Біржах і Дубінках — быў асобай вельмі супярэчлівай. Палякі абвінавачвалі яго ў тым, што доўгія гады ў адносінах да Польшчы ён веў здрадніцкую палітыку, якая мела на мэце вяртанне Вялікаму княству Літоўскаму незалежнасці, былой сілы і велічы, што былі страчаны пад прымусам уній.

Нарадзіўся Януш у сям'і ваяводы віленскага, гетмана Вялікага княства Літоўскага Крыштофа Радзівіла. Паколькі Крыштоф Радзівіл быў кальвіністам, ён і сына Януша выхоўваў у сваёй веры.

Пасля Брэсцкай уніі 1596 г., якая ўзмацніла ўплыў Польшчы на Вялікае княства Літоўскае, паміж Радзівіламі і польскай Каронай выпявае канфлікт. На адной радзе ў сенаце ў Вільні, дзе прымаў

удзел польскі кароль, Януш прыгразіў палякам, што "прыйдучь часы, калі не праз дзверы, а праз вокны мы будзем вас выкідваць". Потым было прыкладзена шмат намаганняў, каб неяк згладзіць гэтую гісторыю, аднак канфлікты працягваліся і надалей. Падчас паўстання ўкраінскіх казакаў пад кіраўніцтвам Багдана Хмяльніцкага Янушу Радзівілу было даручана камандаванне войскам, што вяло барацьбу з паўстанцамі. У 1651 г. ягонае войска заняло Кіеў. Аднак пасля ўз'яднання Украіны з Расіяй, калі, з аднаго боку, супраць Рэчы Паспалітай выступілі казацка-рускія войскі, а з другога — ваенныя дзеянні пачала Швецыя, Януш Радзівіл, пазбаўлены дапамогі польскай Кароны і не здолеўшы заключыць перамір'е з Масквой, вырашае парваць сувязь з Польшчай і здацца шведскаму каралю. Вынікам гэтых падзей было заключэнне саюза са Швецыяй і падпісанне 18 жніўня 1655 г. акта аб выхадзе Вялікага княства Літоўскага з Польскай дзяржавы. Аднак мары Януша аб незалежнасці Вялікага княства Літоўскага не было дадзена здзейсніцца...

Wisner H. Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648—1655 // Rocznik białostocki. 1976. T. 13. S. 53—109. Резюме: рус., англ.

Сачанка Б. "Зраднік": З цыкла "Постаці" // Сачанка Б. Трэцяе вока. Мн., 1992. С. 272—288.

Багадзяж М. Мяцежны гетман // Звязда. 1993. 23 студз. С. 3.

Сагановіч Г. Невядомая вайна (1654—1667) // Спадчына. 1993. N 3. С. 89—112; N 4. С. 92—112; N 5. С. 100—112; N 6. С. 95—112. 1994. N 1. С. 117—142; N 2. С. 134—144.

Сагановіч Г. Апошняя кампанія Радзівіла: [Урывак з кн. "Невядомая вайна (1654—1667)"] // Польшча. 1993. N 9. С. 193—201.

Багуслаў Радзівіл (1620—1169)

Багуслаў Радзівіл належаў да біржанскай лініі роду. Кальвініст па веравызнанні, Багуслаў вызначаўся і палітычным сепаратызмам, што абумовіла ягонае выступленне на баку шведскага караля Карла Густава падчас польска-шведскай вайны 1655—1660 гг. Разам са сваім стрыечным братам Янушам, пра якога ішла гаворка вышэй, Багуслаў далучыўся да Кейданскай дамовы 1655 г. — уніі Вялікага княства Літоўскага са Швецыяй. Гэта на стагоддзі вызначыла негатыўны гістарычны партрэт Багуслава Радзівіла ў польскай гістарыяграфіі, які да нашага часу не пераасэнсоўваўся. Але Багуслаў Радзівіл, які лічыў сваёй радзімай не Польшчу, а Вялікае княства Літоўскае, па-свойму разумеў інтарэсы сваёй дзяржавы.

Між тым і грамадскае, і прыватнае жыццё Багуслава Радзівіла нельга апэньваць адназначна. У юнацтве князь шмат вандраваў па Прусіі, Памераніі, Галандыі і Францыі, сябраваў з асобамі каралеўскіх дынастый. Ён уступіў добраахвотнікам у войска Генрыха Аранскага і вызначыўся адвагай у бітве з іспанскім войскам за крэпасць Ганд. Як зацятага дуэлянта князь заключыў у Бастылію кардынал Мазарыні, але хутка ён быў вызвалены. Яшчэ за мяжой князь Багуслаў адпаведна свайму высокаму паходжанню, багаццю і храбрасці атрымаў чын харунжага, а пасля вяртання на радзіму — ганаровы тытул канюшага Вялікага княства Літоўскага. Ён прымаў удзел у выбарах на сойме новага караля Рэчы Паспалітай Яна Казіміра, пад кіраўніцтвам якога

* Сачанка Б. Зраднік // Сачанка Б. Трэцяе вока. Мн., 1992. С. 274.

ўдзельнічаў у падаўленні казацкіх хваляванняў і якому пазней здрадзіў. У жыцці князя быў яшчэ адзін бок, на жаль, у значнай ступені закрыты для гісторыі штучна створанай адыёзнасцю ягонай асобы. Князь быў высокаадукаваным, таленавітым чалавекам з грунтоўнымі навуковымі ведамі і развітым эстэтычным светаўспрыманнем, чалавекам новага часу.

Асноўнай рэзідэнцыяй Багуслава Радзівіла быў Слуцк. Як некалі пры Апелькавічах Слуцк лічыўся цэнтрам праваслаўя, так пры князі Багуславе горад стаў апошняй апорай Рэфармацыі ў Вялікім княстве Літоўскім. Сам князь складаў евангелічныя гімны, шэраг з якіх быў потым апублікаваны. Як большасць буйных магнатаў, Багуслаў быў мецэнатам і збіраў творы выяўленчага мастацтва. Цікавіўся князь таксама архітэктурай і ваеннымі збудаваннямі, быў нядрэнным мастаком і архітэктарам-аматарам. На думку Т. Габрусь, герб места Слуцкага ў выглядзе крылатага каня таксама быў распрацаваны Багуславам Радзівілам.

Габрусь Т. Навошта каню крылы, альбо Ушанаванне Багуслава Радзівіла // Спадчына. 1993. N 1. С. 69—75.

Хадька Т. В. Графічныя лісты Багуслава Радзівіла // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1973. N 2. С. 43—45.

Пра лёс дачкі Багуслава Радзівіла — Людвікі Караліны Радзівіл (1667—1695) — расказвае публікацыя:

Масляніцына І. Нейбургская пфальцграфіня // Добры вечар (Добры вечер). 1992. 22 снеж.

*Міхал Казімір Радзівіл Рыбанька (1702—1762),
Францішка Уршуля Радзівіл (1705—1753)
і Нясвіжскі прыворны тэатр*

Міхал Казімір з роду Радзівілаў па мянушцы Рыбанька не вызначаўся ні асаблівымі талентамі, ні ўдзелам у вялікіх падзеях. Аднак тытулаў было ў князя нямала: ардынат нясвіжскі, маршалак надворны літоўскі, гетман польны літоўскі і кашталян трокскі, ваявода трокскі, кашталян віленскі, ваявода віленскі і гетман вялікі літоўскі, староста камянецкі, крычаўскі... Бесклапотнае жыццё князя ў Нясвіжскім замку вельмі падрабязна апісана ў "Дыярыушы", які на працягу доўгага часу веў Рыбанька. Дзённік гэты, які ў арыгінале налічвае некалькі тысяч старонак, распавядае пра сямейныя радасці і няшчасці, соймавыя пасяджэнні, падарожжы ў Вену і Парыж, пра хатнія забавы, у ліку якіх быў Нясвіжскі тэатр. Менавіта ў якасці заснавальніка і ўладальніка Нясвіжскага тэатра ўвайшоў Міхал Казімір Рыбанька ў гісторыю. Але галоўным рухавіком дзейнасці тэатра стала жонка князя — Францішка Уршуля, якая паходзіла з роду Карыбутаў-Вішнявецкіх і была адной з самых адукаваных жанчын свайго часу. Яна валодала некалькімі замежнымі мовамі і першай у Рэчы Паспалітай пераклала на польскую мову камедыі Мальера. Францішка Уршуля стала кіраўніцай першага ў гісторыі славян свецкага тэатра ў Нясвіжы, для якога яна напісала 16 трагедый і камедый. Сучасныя даследчыкі лічаць яе творы выдатнымі тэатральнымі "прымітывамі" XVIII стагоддзя. Амаль штогод з-пад пяра княгіні з'яўлялася па некалькі новых п'ес. Некаторыя ставяцца толькі аднойчы, іншыя, якія асабліва палюбіліся глядачам, ідуць дзесяткі разоў, на працягу мноства гадоў. З кожным творам Францішка Уршуля ўдасканальвае сваё майстэрства. Ад першых, даво-

лі прымітыўных па кампазіцыі п'ес, якія хутчэй нагадвалі паказ у дыялогах вядомых сюжэтаў, яна прыходзіць да больш вытанчаных форм, складаных характараў. У 1748 г. пры замку адбудоўваецца спецыяльная тэатральная зала — "камедыхауз".

Пасля смерці Францішкі Уршулі дзейнасць тэатра прыпынілася, але ненадоўга. Ужо ў 1754 г. Міхал Казімір ажаніўся паўторна, з Ганнай Мышэльскай, таксама прыхільніцай літаратуры і тэатра. Увогуле, тэатр у Нясвіжы існаваў аж да пачатку XIX стагоддзя.

Радзівіл М.К. Дыярыюш Князя Міхала Казімера Радзівіла Баявуды Віленскага, Гетмана Вялікага В. К. Літ.: In Nomine Sanctissimae Trinitatis / Прадм. "М.К.Радзівіл і ягоны дыярыюш" (с. 18—21) В. Арэшкі // Спадчына. 1994. N 4. С. 21—47.

Радзівілава У.Ф. Забава Фартуны: [Камедыя: Урыўкі] / Прадм. (с. 36—37) В.Арэшкі; Пер. са старапол. А.Вольскага, В.Арэшкі // Спадчына. 1994. N 1. С. 38—54.

Арэшка В. "Вяльможная аўтарка камеды", або Спроба дэміфалагізацыі асобы Уршулі Радзівілавай // Мастацтва. 1993. N 7. С. 27—32.

Багадзяж М. Княгіня-драматург // Чырв. змена. 1992. 13—19 крас. (N 16). С. 6.

Барышев Г.И. Несвижский любительский театр и драматургия Уршули Франтишки Радзивилл // Барышев Г.И. Театральная культура Белоруссии XVIII века. Мн., 1992. С. 103—140.

Тэатры Радзівілаў у Нясвіжы і Слуцку // Гісторыя беларускага тэатра. Мн., 1983. Т. 1. С. 182—199.

Мальдзіс А.І. Рэпертуар прыворнага тэатра // Мальдзіс А.І. На скрыжаванні славянскіх традыцый. Мн., 1980. С. 304—306.

Арэшка В.М. Тэатр у Нясвіжы // Адукацыя і выхаванне. 1993. N 5. С. 105—108.

Барышаў Г. Commedia dell'arte ў Беларусі // Мастацтва Беларусі. 1991. N 6. С. 14—18.

Вазноўскі В. Між шляхецкіх засценкаў — Нясвіжам і Слонімам: (Аб культуры шляхты ў Беларусі XVIII ст.) / Пер. А.А.Лойка // Шляхам стагоддзяў. Мн., 1992. С. 148—158.

Вабішчэвіч А. Сцены старога замка // Настаўн. газ. 1992. 18 студз.

Караль Радзівіл Пане Каханку (1734—1790)

Каралю Станіслава II можна назваць ледзь не самай каларытнай асобай свайго часу — перыяду распаду Рэчы Паспалітай. Бацькамі Каралю былі Францішка Уршуля і Міхал Казімір. Мянуську Пане Каханку ён атрымаў ад свайго любімага выразу. Караль Радзівіл быў адным з самых багатых арыстакратаў Еўропы, што давала яму магчымасць здзяйсняць любыя дзівацтвы, пра якія складзена мноства анекдотаў і паданняў. Месцам дзеяння для сваіх забаў Пане Каханку часцей за ўсё выбіраў Нясвіж — горад, у якім ён адчуваў сябе сапраўдным каралём.

"Многія анекдоты, малючы яго як гуляку, паказваюць, нібы ён з дзяцінства быў невукам, ды такім, што яго ледзьве навучылі чытанню, нібы дзеля таго стралялі ў намаляваныя на шчыце літары. Такі своеасаблівы метад навучання трэба лічыць толькі дасціпнай мастацкай выдумкай. Цяжка ўявіць, каб сын такога строгага бацькі, такой разумнай, захопленай літаратураю мацеры не атрымаў адпаведнай свайму званню адукацыі, тым больш, што ў дзяцінстве быў пад

пільным вокам езуітаў з іх педантычнай дысцыплінай^{*}, — пісаў пра Пане Каханку У. Сыракомля. Каралю не трэба было дабівацца высокіх званняў, бо яны самі прыходзілі ў Радзівілаўскі дом. У 1739 г. ён стаў кавалерам ордэна святога Губерта, у 1750 г. — ротмістрам петыгорскім і суддзёй пінскім Трыбунала Літоўскага, а праз колькі год — вялікім мечнікам літоўскім. У трыццаць з лішнім гадоў Караль становіцца віленскім ваяводам, а значыць, найпершым у Літве сенатарам. "Быў ён князем у Алыцы, Нясвіжы, Віржанах, Дубінках, Слуцку і Капылі, графам у Шыдлоўцы, Міры, Белай і Крожах, магнатам у Невелі, Себежы, Заблудаве, Койданаве і Копысі, апекуном некалькіх старостваў, словам, меў 1 300 000 талераў гадавога прыбытку"^{**}.

Sidorski D. Panie Kochanki. — Katowice: Śląsk, 1987. — 271, [21] s.:

il.

Kraszewski J.I. Ostatnie chwile księcia wojewody (Panie Kochanku) / Z papierow po glince spisał J.I. Kraszewski. — Warszawa: Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1875. — 195 s.

Sajkowski A. Karol Radziwiłł // Życiorysy historyczne, literackie i legendarne. Warszawa, 1980. S. 135—154.

Мальдзіс А. Нясвіжскі Фальстаф // Мальдзіс А. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII стагоддзя. Мн., 1982. С. 115—124.

Мальдзіс А. 3—4 студзеня, або Аб верагоднасці мемуараў // Мальдзіс А. Таямніцы старажытных сховішчаў. Мн., 1974. С. 135—136.

Жавускі Г. Князь Радзівіл Пане Каханку: (Фрагм. з раздз. [кнігі аўтара] "Успаміны Сапліцы") / Пер. з пол. М. Хаўстовіча // Культура. 1992. Май (N 21). С. 8.

Мацей Радзівіл (1751—1821)

Сярод удзельнікаў паўстання 1794 г. вылучаецца адзін незвычайны чалавек, чые жыццё і творчасць маюць непасрэдную сувязь з гісторыяй палітычнага і мастацкага жыцця Беларусі. Гэта Мацей Радзівіл — таленавіты паэт, кампазітар і грамадскі дзеяч, які на працягу многіх гадоў жыву ў Нясвіжы. Паходзіў ён з так званай шыдлавецкай галіны роду і быў сынам Лявона Міхала Радзівіла і Ганны Людвікі Мыцельскай. Пасля смерці бацькі маці Мацея выйшла замуж за князя Міхала Казіміра Рыбаньку, уладара Нясвіжа. У гэтым горадзе Мацей трапіў у вельмі спрыяльнае для развіцця яго музычных здольнасцей асяроддзе і неўзабаве пачаў сам займацца творчасцю. Першым яго творам з'яўляецца лібрэта оперы "Агатка", музыку да якой напісаў нясвіжскі кампазітар нямецкага паходжання Іаган Голанд (пастаўлена 17 верасня 1784 г. у Нясвіжы). Крыху пазней Мацей стварае лібрэта і музыку да музыка-спэнічнай пастаноўкі, назва якой не захавалася, а ў 1786 г. піша оперу "Войт Альбанскага паселішча", дзе выступае не толькі ў якасці лібрэтыста і кампазітара, але і выканаўцы адной з галоўных роляў. Далейшыя "музычныя падзеі" у жыцці Мацея Радзівіла адбыліся ў 1788 г., калі ён напісаў шэсць паланезаў для камернага аркестра. Асабліваю цікавасць уяўляе першы з гэтых паланезаў, які мае назву "Паляванне".

* Сыракомля У. Вандроўкі па маіх былых ваколіцах. Мн., 1992. С. 100.

** Тамсама. С. 101.

У 90-я гады Мацей Радзівіл быў прызначаны апекуном малалетняга Дамініка Радзівіла, які застаўся пасля смерці Пана Каханку адзіным нашчадкам велізарных латыфундый. У Нясвіжы засталася яго і вестка аб пачатку касцюшкаўскага паўстання, якое ён гарача падтрымаў і нават узброіў на свае грошы некалькі паўстанцкіх атрадаў, а тым сваім сялянам, якія вырашылі прыняць удзел у ваенных дзеяннях, дараваў вольную.

Радзівіл М. Агатка, або Прыезд пана: Лібрэта да оперы Я. Голанда / Уступ. арт., публ. і пер. з пол. У. Мархеля // Тэатрал. Беларусь. 1993. N 4. С. 2—11.

Дадзімова О.В. Музыкальная культура городов Белоруссии в XVIII веке. — Мн.: Навука і тэхніка, 1992. — 207 с.: ил., нот.

Гл. с. 50—54.

Дадзімава В. Нясвіжскі маэстра // Мастацтва. 1994. N 3. С. 14—16.

Дадзімава В. Паланезы Мацея Радзівіла // ЛіМ. 1989. 3 сак. (N 9). С. 16.

Багадзяж М. Кампазітар Мацей Радзівіл // Чырв. змена. 1993. 9 лістап.

Дадзімава В. Знойдзена ў Нямеччыне // ЛіМ. 1993. 12 лістап. (N 45). С. 10.

Пра князя *Антонія Генрыка Радзівіла (1775—1833)*, у о жонку Людвіку і іх дзяцей Луізу і Элізу расказвае артыкул:

Шышыгіна-Патоцкая К. Сябра Гётэ і Шапэна // Культура. 1994. 5 кастр. (N 40). С. 8.

Князь Антоній з'яўляўся XII ардынатам нясвіжскім, ён атрымаў бліскучую адукацыю, захапляўся музыкой, літаратурай і жывапісам, быў сябрам Гётэ. У 1814 г. ён напісаў музыку да знакамітага "Фаўста", якая вельмі спадабалася самому паэту. У палацы князя — Антаніне — імправізаваў на фартэпіяна дзевятнаццацігадовы Фрыдэрык Шапэн. Родны брат Антонія — князь Міхал Гедэон Радзівіл (1778—1850) — узначаліў паўстанне 1830 г. Рэчы Паспалітай за незалежнасць. Эліза, дачка Антонія Радзівіла, стала прычынай вялікіх спрэчак у каралеўскай прускай сям'і, калі ў яе закахаўся Вільгельм — сын прускага караля, будучы імператар аб'яднанай Германіі. Гэта трагічнае няздзейсненае каханне вельмі ўсхвалявала грамадскасць Прусіі і Рэчы Паспалітай.

Аб прадстаўніках славага роду — нашых сучасніках — можна даведацца з публікацый:

Антоніава Т. Пра легендарны Нясвіж, зусім рэальных Радзівілаў, клопаты міністра культуры і друку і цёткі Дануты // Звязда. 1994. 27 верас.

Герой публікацыі — *Антоній Радзівіл*, адзін з заснавальнікаў Міжнароднага фонду "Нясвіж", які дбае пра адраджэнне Нясвіжа як нацыянальнага гісторыка-культурнага запаведніка.

Козіна Л. Дыялог, які чакае працягу // Культура. 1993. 14 чэрв. (N 23). С. 7.

Артыкул напісаны паводле гутаркі, якая адбылася ў рэдакцыі газеты "Культура" паміж яе карэспандэнтам і нашчадкам славага роду *Мікалаем Радзівілаж-Тамашэўскім*.

Пра знаходжанне ў Беларусі дачкі нясвіжскага ардыната Альбрэхта Радзівіла *Альжэты Тамашэўскай* расказваюць наступныя публікацыі:

Ліпень Л. Княгіня Радзівіл на бацькаўшчыне // *Добры вечар* (Добры вечер). 1992. 24 верас.

Тамашэўская А. "І пах вады мне тут знаёмы" / Гутарку вёў Г.Крэскіян // *Рэспубліка*. 1992. 28 кастр. С. 8.

Карлюкевіч А. Нясвіжскія скарбы // *Во славу Родины*. 1992. 2 окт.

Партрэты Радзівілаў

Icones familiae ducalis Radivilianae ex originalibus In Gazophylacio Ordinationis ab Antiquo servatis picturis desumptae. Inscriptionibus historico-genealogicis ex documentis authenticis. Compendiose illustratae. Ab Anno Virginei partus 1346 Ad Annum 1758 deductae. — Nesvisii: Typ. Privilegiata ducali Radiviliana; С.-Петербургъ: Тип. Имп. Акад. Наукъ, 1875. — 165 л. портр., [5, 4] с.

Кніга складаецца з графічных партрэтаў прадстаўнікоў роду Радзівілаў (усяго 165 партрэтаў). Да кожнай ілюстрацыі дадзена анатацыя з кароткімі звесткамі пра асобу, выяўленую на партрэце.

Другое нараджэнне партрэтаў з Нясвіжа і Гродна = Второе рождение портретов из Несвижа и Гродно: Каталог. — Мн.: Беларусь, 1981. — 111 с.: іл.

У выданні змешчаны рэпрадукцыі партрэтаў прадстаўнікоў славага роду.

Невядомы мастак. Елізавета Радзівіл: [Партр.]. Другая палова XVII ст. // *Спадчына*. 1992. N 2. 3-я с. вокл.

Вэсэль Я. Партрэт Магдалены Радзівіл. 1746 г. // *Спадчына*. 1993. N 1. 3-я с. вокл.

Невядомы аўтар. Партрэт Юрыя Радзівіла, другая палова XVI ст. // *Спадчына*. 1991. N 4. 2-я с. вокл.

Невядомы мастак. Партрэт Януша Радзівіла, 1650 г. // *Спадчына*. 1991. N 6. Укл. л. паміж с. 64—65.

Радзівілы ў мастацкай літаратуры

Баравікова Р. Барбара Радзівіл: Драм. паэма ў 2 дзеях // *Баравікова Р. Люстэрка для самотнай*. Мн., 1992. С. 131—201.

Дзюба У. На Радзівілішчы: Драм. апавесць // *Маладосць*. 1992. N 12. С. 35—99.

Місявіцус В. Мядзведжая акадэмія: Раман: [Таксама пра Караля Станіслава Пана Каханку] / Пер. з літоўс. М.Грынблат. — Мн.: Маст. літ., 1988. — 262 с.

Орлов В. Милость князя Геронима [Радзивилла] // *Из тьмы веков светлеющие лики* / Сост. Ю.Я.Гуртовенко, Т.И.Улевич. Мн., 1994. С. 119—133.

Рымша А. Дзесяцігадовая апавесць ваенных спраў Крыштофа Радзівіла: (Урывак з паэмы) // *Шляхам гадоў: Гіст.-літ. зб.* / Уклад. У.Мархель. — Мн., 1990. С. 283—284.

Сенкевич Г. Потоп: Роман: Пер. с пол.: В 2 т.: [Среди героев романа — Януш и Богуслав Радзивиллы]. — М.: Правда, 1987. — Т. 1—2.

Чачот Я. Радзівіл, альбо Заснаванне Вільні: [Балада] // *Чачот Я. Наваградскі замак*. Мн., 1989. С. 115—126.

*Складальнік К.І.Шышкова
Рэдактар К.Дз.Варанько*